

Явище полісемії у військовій термінології (на прикладі перської, української та англійської мов)

Н. Т. Акульшина

Інститут філології КНУ ім. Т. Шевченка, м. Київ, Україна
Corresponding author. E-mail:

Paper received 13.01.16; Accepted for publication 30.02.16.

Анотація. Стаття присвячена лексико-семантичному способу словотворення військової термінології на прикладі різноструктурних мов (перська, українська та англійська). Розглядається явище полісемії в процесі термінологізації у різноструктурних мовах, що підтверджує тісний зв'язок термінологічної лексики із загальномовною лексико-семантичною системою.

Ключові слова: лексико-семантичний спосіб словотворення, полісемія, військова термінологія

До числа постійно та продуктивно діючих в галузі спеціальної лексики відноситься *лексико-семантичний спосіб словотворення*, який зберігає у сучасному термінотворенні досить важливу роль. Це пов'язано з тими якостями, які притаманні утворенням за допомогою такого способу термінам. Багатофункціональність лексичних одиниць, можливість одним і тим самим словом виразити одразу декілька значень, є визначальним фактором, що лежить в основі термінологічної номінації.

Лексико-семантичний спосіб словотворення військової термінології (далі – ВТ) полягає у тому, що слово, яке вже існує у мові, отримує нове смислове значення як військовий термін чи поняття.

Мета статті – розглянути схожі, відмінні процеси та особливості явища полісемії у військовій термінології перської, української та англійської мов.

О. О. Потєбня розрізняв у слові найближче і найдалше значення. «Під значенням слова, – писав він, – взагалі розуміється дві різні речі, з яких одну, що підлягає веденню мовознавства, назвемо найближчим, другу, що становить предмет інших наук, – найдалшим значенням слова... Далекі значення, розвиваючись на основі близьких значень, у кінцевому результаті досягають такої відмінності від близьких, що перетворюються у спеціальні терміни» [4].

Між загальномовним значенням слова і науковим у процесі термінологізації загальноживаних слів виникають конкретні відмінності. Погоджуючись з положенням, що використання загальноживаного слова в термінологічному значенні – це полісемія, Ю. С. Степанов зауважував: «Насправді ж – це така полісемія, яка вимагає для свого існування чогось такого, що лежить поза нею – наявність співвідношення термінів у мові науки. Коли при цьому говорять про полісемію, то ґрунтуються на випадках лише одного типу, які справді ілюструють полісемію. А тим часом суть розвитку полягає тут саме в тому, що воно охоплює різні типи, але всі їх об'єднує одне – тенденція до терміна-омоніма» [6].

Н. О. Яценко було ґрунтовно досліджено явище полісемії в процесі термінологізації. Н. О. Яценко вважає, що важливим складником системних параметрів термінології є лексико-семантичні відношення, що виявляються на рівні полісемії, омонімії, синонімії, гіперо-гіпонімії [7]. У сучасному термінознавстві питання про те, наскільки допустимі

загальномовні лексико-семантичні відношення в термінології, залишається дискусійним. З одного боку, групування термінологічних одиниць у парадигматичні об'єднання є важливим чинником системної організації галузевої термінології, а з другого – їх наявність у терміносистемі може зумовити певні негативні явища – формування численних синонімічних рядів, полісемію та омонімію термінів [7].

Незважаючи на «моносемічність, чітко фіксований зміст терміна, зрозумілий кожному поза контекстом», уникнути лексико-семантичних процесів, властивих загальномовному словнику, – полісемії, омонімії, синонімії – не вдається [7].

Лексико-семантичні процеси, які спостерігаються у військовій термінології, у своїх основних виявах принципово не відрізняються від цих явищ у лексико-семантичній системі сучасної літературної мови. Проте вони мають і деяку специфіку, породжену особливостями формування та функціонування військової терміносистеми.

Під полісемією розуміють здатність одного слова реалізувати своє значення в різних контекстах. Явище полісемії полягає в тому, що кожне значення полісемічного слова обов'язково так чи інакше пов'язане з його первинним значенням, бо розвинулося воно внаслідок певної подібності позначуваних понять. Лінгвісти кваліфікують вживання того самого слова в загальнонародній мові і термінолексичі як явище полісемії. Між словником науки і словником побуту, на думку В. В. Виноградова, прямий тісний зв'язок. Будь-яка наука починається з результатів, здобутих мисленням і мовленням народу, і в подальшому своєму розвитку не відривається від народної мови [1].

До того ж, слід брати до уваги, що у сприйманні носіїв конкретної національної мови не у всіх словах однаково відстань між найближчим і найдалшим – термінологічним значенням слова.

Нове значення деколи настільки далеко відходить від похідного, що стає можливим говорити про утворення нового слова, що буде омонімом до вихідного слова, наприклад термін *cavalry* у сучасному тлумаченні «високорухомий рід військ» (*танкові війська, аеромобільні війська, кавалерія*). В цьому випадку таке тлумачення ускладнюється тим, що в американському вживанні ця трансація значень має навмисний пропагандистський характер з метою

підкреслити спадковість «кавалерійських» традицій новими родами військ, що виконують «класичні» завдання кавалерії – розвідку, охорону, рейди у тил тощо).

Термін *grenadier* має: 1) архаїчне значення «гренадер»; 2) історичне «мотопіхотинець» (*гітлерівської армії*); 3) більш сучасні, але, які знаходяться в процесі архаїзації «солдат, що кидає гранату», «солдат, озброєний гвинтівочним гранатометом»; 4) сучасне значення «гранатометник (озброєний реактивним гранатометом)».

Більш вагомим є зв'язок між загальним та конкретним значення терміну *missile*: 1) (будь-який) снаряд; 2) ракета (як засіб ураження).

Незважаючи на негативне ставлення до явищ полісемії в термінології, багатозначність у ній існує як об'єктивне явище. У полісемії виявляється неоднозначність співвідношення між формальним і семантичним планами терміноутворень, тому полісемії уникають завдяки зверненню до широкого контексту, що відбиває загальномовну тенденцію до асиметрії мовного знака. При полісемії значення слів взаємопов'язані та взаємозумовлені. «Однозначність, за переконливим твердженням О. В. Суперанської, – не властивість терміна, а вимога, яка до нього ставиться». Прояви полісемії в термінології, стримувані чіткими логіко-семантичними межами, значно вужчі, ніж у загальнолітературній мові.

В лінгвістичній літературі здебільшого наголошується на неможливості у термінології тривалий час зберігати однозначність того чи іншого терміна, тому що людські знання про навколишній світ весь час поповнюються. У процесі пізнання поглиблюються уявлення про поняття, ці уявлення потребують нового словесного вираження, що позначається і на значенні слова зокрема сприяючи його полісемії [5]. Полісемія, за твердженням Л. А. Лисиченко, відбиває парадигматичні зв'язки значень слова, наявних у мовній структурі, а полісемантичне слово є не що інше, як мікросистема з чіткою організацією складових частин [3]. У військовій термінології, як і в лексико-семантичній системі мови взагалі, полісемія виступає однією з форм економії мовних засобів, тому що «жодна мова не була б спроможна виражати кожен конкретну ідею самостійним словом або кореневим елементом. Конкретність досвіду безмежна, ресурси ж найбагатшої мови суворо обмежені» [2].

Услід за Л. В. Туровською у межах військової термінології Н. О. Яценко виділяє внутрішньосистемну (імпліцитну) та міжсистемну (експліцитну) полісемію. Під внутрішньосистемною полісемією розуміємо таку, що властива термінам усередині військової терміносистеми. Найчастіше це бісеманти (рідше полісеманти) [7]. До бісемантів у перській військовій термінології відносимо термін *بسیج*, який має два значення: *мобілізація та організація сил опору Басідж*; термін *تجسس* має значення: *пошук та агентурна розвідка*; термін *نقشه*: *планшет, карта*; термін *اطلاعات* має значення: *інформація та розвідка*.

В українській військовій термінології у двох значеннях виступають терміни **шеврон**: *нашивка з*

*галуна у формі кута на лівому рукаві форменого одягу солдатів та молодших офіцерів для позначення років їхньої надстрокової служби та нагрудний знак-нашивка, що вказує на поранення в бою термін **петлиця** має дефініцію: обкидана нитками або нашивна петелька на вилогах пальта, піджака і т.ін. та кольорова нашивка на комірі, грудях або рукавах форменого одягу військовослужбовців, працівників деяких установ, учнів окремих навчальних закладів, що є знаком розрізнення [7].*

В англійській військовій термінології прикладом бісемантів є термін **missile**: (будь-який) снаряд та ракета (як засіб ураження).

Полісемантами є терміни, в яких архісеми належать до кількох поняттєвих категорій. Наприклад, декілька значень має термін *دسته* 1) група, кампанія; 2) бригада, артія; 3) команда; 4) взвод, загін. Термін *خدمت* 1) служіння; 2) заслуга; 3) служба, робота; 4) дійсна військова служба. *درجه* має значення: 1) ступінь; 2) градус; 3) звання; 4) ранг. Наприклад, декілька значень мають наступні терміни: **нашивка**: 1) смуга або шматок тканини, шкіри і т.ін., нашитий поверх чого-небудь; 2) один із знаків розрізнення військових звань; 3) почесний знак, що видається військовим за поранення чи надстрокову службу [7]. Термін **корпус**: 1) Те саме, що тулуб. 2) Кістяк, основа чи оболонка машини, механізму тощо. Кістяк судна разом з обшивкою. 3) Військове з'єднання, що складається з кількох дивізій чи бригад.

З англійської військової термінології прикладом полісемантів є, наприклад: **wing**: 1) крило *wings of airplanes* – крила літаків, крило (кузов автомобіля; *опорення стріли; нарус; рука) a touch in the wing* – поранення в руку 2) фланг *left [right] wing* – лівий [правий] фланг 3) флігель, крило 4) групування, крило. Полісемантом є термін **jet**: 1) струмінь (газу, води, пари,); потік 2) реактивний двигун 3) реактивний літак 4) реактивний снаряд 5) жиклер (карбюратора); форсунка; насадка, сопло, випускний отвір *steam jet* – інжектор *gas jet* – газовий палик; розпорозувальний наконечник; патрубок 6) метал. ливник 7) струминна течія IV 1) струминний; інжекційний *jet pipe* – інжекційна труба; *brandspout* 2) реактивний V 1) бризкати, бити струменем (*jet out*) 2) випускати струменем, тощо.

Загальноновживані дієслова, що входять до складу військової лексики, як правило, набувають специфічного значення, яке є тісно пов'язаним із загальноновідомими. Однак, треба наголосити на тих випадках, коли у військових контекстах реалізуються більш вузьковживані значення загальноновідомих дієслів: *to deliver (fire)* «вести (вогонь)»; *to detail (for duty)* «призначати (у наряд)»; *to develop (a position)* «викривати, розвідувати (оборону)»; *to dress* «рівнятися»; *to fur-nish (a patrol)* «виділяти (дозор)»; *to hold out (a reser-ve)* «виділяти (резерв)»; *to mount (an attack)* «непехо-дому у наступ»; *to negotiate (an obstacle)* «долати (не-пешкоду)»; *to organize (an area)* «обладнувати в інже-нерному відношенні (відрізок місцевості)»; *to refuse (a flank)* «відтягувати (фланг)»; *to rotate (personnel)* «чергувати (особовий склад)»; *to stage (an attack)* «наступати»; *to turn (a position)* «обходити (оборону)».

Під експліцитною (міжсистемною) полісемією розуміємо різнотипні зв'язки термінів з однозвучними словами загальнолітературної мови, а також із термінами інших наук. Міжсистемна багатозначність виникає в тих випадках, коли той самий термін функціонує в різних терміносистемах із практично незмінним семантичним ядром, але щоразу іншим набором периферійних сем. Порівняйте: *شكست* 1. переломлення світла. 2. поразка *كلاهک* 1. ковпачок. 2. бойова частина ракети. 3. чохлик коріння. *لرزش* 1. тремтіння. 2. бафтинг. В українській військовій термінології багатозначними в межах термінології, що об'єднує галузеві підсистеми, виступають терміни **барабан**: 1. Ударний музичний інструмент, що має форму широкого порожнього циліндра, обидва отвори якого затягнені шкірою, пластиком, астролоном. 2. Деталь у різних машинах і механізмах, яка має форму порожнього циліндра. || **Обертвий циліндр** у револьвері з заглибинами для патронів. 3. архіт. Циліндрична чи багатогранна частина будівлі, на яку спирається купол, баня. **вал** I.1) Високий земляний насип навколо поселення, міста або фортеці для захисту від ворога. 3) Висока хвиля. 4) Суцільна маса чого-небудь, яка рухається довгою смугою. 5) Кількість продукції, зробленої за певний період і вираженої в її вартості, у вихідних показниках (у тоннах, метрах і т. ін.). II. Товсті нитки з клоччя. III. 1) Деталь (у формі стрижня або циліндра) машин і механізмів, що обертається навколо своєї повздовжньої осі на підшипниках ковзання або ковчення. Напр. Карданний вал, колінчастий вал. 2) Вісь. 3) Головна частина трансмісії, коробки передач. **броя**: 1. заст. Металевий одяг для захисту тулуба воїна. 2. Захисне облицювання із сталевих плит на військових кораблях, поїздах, автомобілях і т.ін. 3. тільки **броя**. Закріплення когось або чогось за ким-, чим-небудь; документ на це закріплення; **п'анцир** 1. заст. частина старовинного, звичайно металевого, бойового спорядження, яке захищало тулуб воїна від ударів холодної зброї. 2. твердий покрив тіла деяких тварин (черепаш, крокодилів, ракоподібних і т. ін.). 3. металева обшивка у автомобілів, поїздів, військових кораблів; броя. 4. жорсткий водозащитний скафандр, призначений для роботи на великих глибинах [7].

В англійській військовій термінології юридичний термін **to brief** «вказувати клієнту на певні особливості ведення його справи адвокатом» вживається спочатку в ВПС у значенні «проводити інструктаж перед бойовим вильотом», а згодом у збройних силах загалом у значенні «ставити задачу, проводити інструктаж». Цікавим є те, що вже в межах військового терміна від цього слова способом афіксації утворюється термін **to debrief** «отримувати розвідувальні данні від тих хто повернувся із завдання в тилу супротивника» (екіпажів літаків, десантників, розвідувальних груп тощо). Наприклад, з лексикону альпіністів у АВТ перейшов термін **rappelling** «спуск з гори по канату», який у ВТ набув значення «висадка десанту по канату з гелікоптера в режимі висіння».

Інші приклади зміни значення термінів: **extraction** екстракція (гільзи); витягування техніки, що застрягла; вивезення десантних підрозділів з тилу

противника (після виконання завдання); **acquisition** набуття; виявлення та насічка цілей; **decontamination** очищення; обеззараження; дезінфекція; дегазація; дезактивація; **saturation** насичення (розчину); застосування засобів нападу у кількості, що перевищує можливості оборони; **surveillance** спостереження, розвідка спостереженням; спостереження за допомогою технічних засобів (радіолокаційних станцій, інфра-червоних станцій, інфрачервоної техніки, тепло-генераторів тощо).

В результаті зміни значення терміну може відбуватися розширення або звуження значення слова. Наприклад, дієслово **to land**, що означає «висаджуватися на берег; приземлятися», тепер розширив своє значення та може застосовуватися у значенні «здійснювати посадку на будь-яку поверхню (на воду, на небесне тіло тощо)».

Поява у будь-якого терміну нових значень іноді викликає утворення своєрідних антонімів для вираження старих значень цього слова. Наприклад: **airmobile cavalry** – **horse cavalry**; **cross country vehicle** – **road vehicle**; **guided bomb** – **gravity bomb**; **jet aircraft** – **piston aircraft**; **mortar** – **artillery mortar**; **mounted infantry** – **foot infantry**; **nuclear bomb** – **iron bomb**; **rotary wing aircraft** – **fixed wing aircraft**; **unconventional warfare** – **conventional warfare**.

Отже, дослідження показало, що явище полісемії в процесі термінологізації у різноструктурних мовах підтверджує тісний зв'язок термінологічної лексики із загальномовною лексико-семантичною системою, вказує на те, що вони розвивалися за спільними законами. На думку Л. В. Туровської, «полісемантичні процеси в термінології є, з одного боку, свідченням розвитку поняттєвої системи певної галузі знань, з другого – виявом мовної економії». Ефективним гарантом успішного функціонування термінів-полісемантів виступає контекст.

Становлення військового терміна у представлених мовах і пов'язаного з ним поняття шляхом вторинної номінації відбувається поступово. На першому етапі здійснюється вичленення об'єкта дослідження за деякими відмітними ознаками, що складають первісне поняття про даний об'єкт. Це первісне поняття, вірніше основна ознака в цьому понятті, визначає вибір слова, що підходить із загальнономовної лексики або терміна з іншої сфери діяльності для позначення нового об'єкта. При цьому слово береться не у всьому обсязі його значень, а вичленується лише потрібне. Вибір найменування відбувається на основі подібності двох гетерогенних об'єктів за якою-небудь ознакою, що є істотною у понятті про новий об'єкт на конкретному етапі його пізнання. Виявлення подібної ознаки, у свою чергу, вимагає зіставлення двох планів: значення загальнономовного слова і поняття термінованого об'єкту, що об'єднані під одним найменуванням.

Можна сміливо зауважити, що у представленій ВТ різноструктурних мов в процесі термінологізації когнітивні механізми терміноутворення та концептуалізації наукового простору військової галузі працюють в тісній взаємодії із загальнономовним континуумом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Вступительное слово. Вопросы терминологии / В.В. Виноградов // (Материалы Всесоюзного терминолог. совещания). – М.: Изд-во АН СССР, 1961, с. 6.
2. Виноградов В.В. Введение в грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов // Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1986, с.18.
3. Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова / Л.А. Лисиченко // – Харків: Вища школа, 1977, с. 27.
4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня // Т. I-II., Москва, Учпедгиз, 1958, с.19.
5. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології / Л.О. Симоненко. – К.: Наук. думка, 1991, с. 27.
6. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания / Ю.С. Степанов : Изд. 2-е, перераб. – М.: Просвещение, 1975. с. 17.
7. Яценко Н.О. Назви військової форми одягу в українській мові / Н.О. Яценко : Дис. канд. ... філол. наук. – К., 2007. – 28 с..

REFERENCES

1. Vinogradov, V.V. Introduction. Terminology / V.V. Vinogradov // (Proceedings of the All-Union terminology meeting) . – М .: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1961, p.6.
2. Vinogradov, V.V. Introduction to grammatical doctrine of the word / V.V. Vinogradov // Russian language (grammatical doctrine of the word) . – М .: Vyshaya shkola , 1986, p.18.
3. Lysychenko, L.A. Lexicology of the modern Ukrainian language. The semantic structure of words / L.A. Lysychenko // – Kharkiv: Vyshcha shkola, 1977, p. 27.
4. Potebnya, A. A. From the notes on Russian grammar / A. A. Potebnya // Т. I-II . , Moscow, 1958, p.19.
5. Symonenko, L.O. Formation of Ukrainian Biological Terminology / L.O. Symonenko // – К.: Naukova dumka, 1991, p.27.
6. Stepanov, Y.S. Fundamentals of General Linguistics: 2nd ed., revised.– М.: Prosveshcheniye, 1975, p. 17.
7. Yatsenko, N.O. Names of military uniform in Ukrainian / N.O. Yatsenko // - Dis. candidate. Philology. Science. – К., 2007, p.28.

The phenomenon of polysemy in military terminology (Persian, Ukrainian and English)

N.T. Akulshyna

Abstract. The article deals with lexical-semantic way of word formation in military terminology (on the examples of Persian, Ukrainian and English). The article focuses on the phenomenon of polysemy in terminologization (Persian, Ukrainian and English) confirming the close relationship between terminology and general language lexical- semantic system.

Keywords: *lexical-semantic way of word formation, polysemy, military terminology*